

Fördel brottsoffret?

Av hovrättsrådet LENA BLIXT

Brottsoffrets roll i brottmålsförandet har under senare tid upplevt en renässans och hamnat allt mer i fokus. Utvecklingen har gått från att brottsoffret var den som hade rätt att hämnas en oförrätt till ett samhälle där staten utreder ett brott och för den misstänkte inför rätta. Detta ledde under en period till att brottsoffrets rättigheter kanske inte uppmärksammades tillräckligt. Men nu svänger pendeln tillbaka och brottsoffret får en allt starkare ställning. Petter Asp redogör i sin artikel för brottsoffrets betydelse för rättsutvecklingen i materiellt hänseende och jag kompletterar hans redogörelse med bland annat min syn på brottsoffrets ställning ur ett straffprocessuellt perspektiv. Efter en inledande historisk bakgrund kommer jag att belysa målsägandebiträdets stora betydelse och avsluta med en reflektion över brottsoffrets roll i brottmålsförandet.

Från ättesamhälle till det moderna Sverige

Brottsoffrets och gärningsmannens relation till varandra har förändrats från det gamla ättesamhället och fram till dagens Sverige. Mycket känns visserligen igen och det är kanske inte så konstigt eftersom de känslor som framkallas av att någon blir utsatt för ett brott på många sätt är desamma oberoende av vilken tid eller vilket land vi lever i. Men sättet att lösa konflikterna har uppvisat stora olikheter över tiden. Om vi går långt tillbaka, innan landskapslagarna fanns i skrift, löstes konflikter med anledning av brott utan inblandning från statsmakten. Det var den kränkta eller dennas släkt som hade rätten — och kanske ibland till och med skyldigheten — att hämnas. Släktgemenskapen var mycket stark och vid vissa brott kunde hämnden riktas även mot andra medlemmar i gärningsmannens släkt. Tanken känns igen från vissa så kallade hedersrelaterade brott där släktens ära endast kan bibehållas om en hämnd utkrävs som motsvarar den skada som slakten utsatts för. En oförrätt ledde ibland till hämnd som i sin tur skulle hämnas och det var därför svårt att få ett avslut och släktfejden kunde bli mycket långvariga.

För att undvika hämnden som enda möjlighet till gottgörelse försökte man införa ett system med förlikningar mellan ätterna som kan sägas utgöra grunden för landskapslagarnas botsystem. När statsmakten successivt blev starkare blev det också vanligare att oförrätter gjordes upp inför tinget. Även om straffen dömdes ut av tinget var de dock fortfarande en enskild angelägenhet och inte en offentlig. Brottsoffret hade alltså fortfarande en mycket stark ställning. Förenklat kan sägas att utvecklingen härefter, som en följd av att statsmakten stärktes och

särskilda domare utsågs, gick mot att böterna fick formen av straff och ett mer inkvisitoriskt rättegångsförfarande vilket i sin tur ledde till att brottsoffrets ställning förändrades.

Genom 1734 års lag avskaffades bibelns betydelse som rättsskälla men brottsoffrets åtalsrätt var fortfarande den primära. Genom 1864 års strafflag blev så det offentliga åtalet jämställt med det enskilda. Under tiden fram till rättegångsbalkens ikrafträdande förlorade det enskilda åtalet alltmer i betydelse och så slutligen 1948 gjordes det enskilda åtalet subsidiärt i förhållande till det allmänna. (Se Lars Heumans avhandling Målsägande från 1973 och Brottsoffrens rättigheter i brottmålsprocessen av Max Fredriksson och Ulf Malm, fjärde upplagan 2012 för en utförlig historisk tillbakablick.)

Från brottsoffer till målsägande

Begreppet målsägande har växt fram och förändrats över tiden. Det är inte alltid helt klart vem som ska betraktas som målsägande vid olika brott och flera gränsdragningsproblem kvarstår olösta. Inte heller är målsägande och brottsoffer synonyma begrepp. Det finns självklart många tillfällen när ett brottsoffer av olika anledningar inte kommer att uppträda som målsägande och part i en rättsal, alldeles oavsett om en misstänkt gärningsman kan ställas inför rätta eller inte. Det kan även finnas tillfällen när ett brottsoffer inte i tillräcklig utsträckning får sina berättigade behov tillgodosedda inom ramen för det nuvarande systemet.

På senare tid har alltmer fokus riktats mot brottsoffret och dess rättigheter och behov under rättsprocessen. Under de senaste 30 åren har frågan om att stärka brottsoffrets roll i Sverige uppmärksammas och för drygt 20 år sedan intensifierades också arbetet inom det internationella samfundet. Inom FN och Europarådet har ett stort antal rättsakter antagits som berör brottsoffrets rättigheter och självklart bedrivs också arbete inom EU för att förbättra brottsoffrets situation.

Målsäganden har en relativt stark ställning i Sverige om man jämför med hur det ser ut i många andra länder. Målsäganden har subsidiär åtalsrätt ifråga om brott som hör under allmänt åtal. Målsäganden kan biträda åtalet och då förebringa bevisning, ställa frågor till den tilltalade och vittnen samt plädera i målet. Målsäganden kan också framställa yrkanden om enskilt anspråk med anledning av brottet och intar då ställning som part i brottmålet när den handläggs i samband med brottmålsprocessen.

Det pågår också ett fortlöpande arbete med att ytterligare förstärka målsägandens ställning. I Brottmålsprocessen SOU 2013:17 föreslås bland annat en utökad rätt att närvara vid huvudförhandlingen även när målsäganden inte för talan och större möjlighet till insyn i förundersökningen. I prop. 2014/15:77 föreslogs en del förbättringar när det gäller målsägandens rättigheter för att uppfylla förpliktelserna enligt det så

kallade brottsofferdirektivet (Europaparlamentets och rådets direktiv 2012/29/EU av den 25 oktober 2012 om fastställande av miniminormer för brottsoffers rättigheter och för stöd till och skydd av dem samt om ersättande av rådets rambeslut 2001/220/RIF). Relativt sett är det små förändringar som genomförts om bland annat rätt till information, översättning och tolkning. Lagändringarna trädde i kraft den 1 november 2015.

På senare tid har rätten att yttra sig under rättegången även för ett brottsoffer som inte är part diskuterats. Vissa länder har infört regler om "victim impact statements" som bland annat kan innebära en rätt för brottsoffret att skriftligen eller muntligen berätta om sin utsatthet. För en redogörelse om "victim personal statements" som införts i England och Wales och "victim impact statements" som införts i Holland, se Görel Granströms artikel Brottsoffers ställning i straffprocessen — början till en komparativ ansats, Festskrift till Pär Hallström 2012.

I takt med att intresset för brottsoffrens ställning har ökat har också forskningen ökat inom ämnesområdet viktologi, det vill säga läran om offret. Brottsofferfonden är en viktig aktör som har gjort stora insatser för att stimulera viktologisk forskning i Sverige.

Det går också att se ett ökat intresse för den så kallade terapeutiska juridiken där man vill ge brottsoffret en mer central roll i brottprocessen. Offret ska göras mer delaktigt när det gäller inflytandet över handläggningen av ett brottmål. Dessutom bör brottsoffrets lidande utnyttjas för gärningsmannens rehabilitering, bland annat för att han ska kunna förstå de allvarliga konsekvenser som hans handlande medfört. (Se Christian Diesen, *Terapeutisk juridik* 2011).

Målsägandebiträdets viktiga roll

I vissa typer av mål, eller när det annars finns särskilda behov av det, har målsäganden rätt till ett målsägandebitråde. Det ställs mycket stora krav på den som i olika situationer ska bistå någon som utsatts för ett brott. I Sverige är det ofta målsägandebiträdet som initialt ska hjälpa brottsoffret att få sina rättigheter tillgodosedda och se till att den hjälp och det stöd som behövs utverkas både inom och utanför rättsväsendet. Förutom det självklara juridiska kunnandet krävs det omfattande kunskap om brottsoffers behov och reaktioner samt erfarenhet inom en mängd områden av den som på ett bra sätt ska kunna hantera uppgiften som målsägandebitråde. Det kan därför diskuteras om inte endast advokater som huvudregel ska kunna förordnas som målsägandebitråde, på samma sätt som normalt endast den som är advokat kan förordnas som offentlig försvarare. Ett sådant förslag framfördes i SOU 2007:6 Målsägandebiträdet ett aktivt stöd i rättsprocessen.

Ett dåligt eller felaktigt bemötande av ett brottsoffer kan få förödande effekter vad gäller tillfrisknande och välmående. Det gäller därför att i

varje enskilt uppdrag få klart för sig vad just den klienten är i behov av och därefter anpassa arbetet på bästa sätt. Förutom de helt uppenbara uppgifterna som att ge inblick i och gå igenom hur en förundersökning och rättegång går till kan de mest skilda frågeställningar uppkomma. Det kan vara allt från begravningsfrågor till hur massmedia ska hanteras och hur man hittar den bästa psykologen. Eftersom det inte går att sätta ett pris på målsägandens lidande kan det som målsägandebitråde många gånger vara svårt att förklara hur skadeståndet beräknas. Det är en viktig uppgift att förklara för målsäganden vilken praxis som gäller eftersom ingen vinner på att målsäganden inte förstår varför praxis ser ut som den gör och vad som är ett rimligt yrkande. Kanske präglas uppdraget i vissa delar mer av pedagogik än juridik. Målsäganden har en rätt att förstå. Den viktigaste arbetsinsatsen läggs inte sällan ner före förhandlingen eftersom den lägger grunden till en bra rättegång där målsäganden inte känner sig ifrågasatt av fel anledningar.

Målsäganden ska också förberedas inför rättegången och det egna förhåret. Det är viktigt att målsäganden före förhandlingen får förståelse för vilka frågor som kan komma att ställas och varför. I massmedia framställs rättegången ofta som ett andra övergrepp. Under mina många år som målsägandebitråde har jag upplevt att de allra flesta rättegångar är värdiga och att både de tilltalade och målsägandena behandlas med respekt av samtliga aktörer i rättsalen. Enligt min erfarenhet är det ovanligt att en målsägande uppfattar rättegången som ytterligare en kränkning eller som ett andra övergrepp även om den såklart är mycket påfrestande.

Vissa frågor är trots omfattande förberedelser svårare för brottsoffret att besvara än andra. Hur kändes det att utsättas på det här sättet? Hur har du mått efter att du fick beskedet att din dotter hade dödat? Hur har det du utsatts för påverkat dig och ditt liv? Svaren på frågorna är relevanta inte bara för att ett skadeståndsbelopp ska fastställas. Eftersom den skada, kränkning eller fara som gärningen inneburit ska beaktas när straffvärdet bestäms är det självklart viktigt att dessa frågor ställs även om skadeståndsbeloppet skulle vara vitsordat.

Pläderingen ska förberedas och i vissa mål kanske målsäganden har synpunkter på vad som ska framföras och på vilket sätt. Ibland uppkommer också frågan om målsäganden själv ska säga något. Fram till för inte så länge sedan var det helt otänkbart att en målsägande själv skulle plädера, trots att målsäganden har den rätten som part. Under senare år finns det dock exempel på när anhöriga till brottsoffer uttalat sig i rättegången utanför själva förhörssituationen. I Brå:s Apropå 2/2009, Brottsoffrens roll i rättsalen under förändring, redogörs för Malexanderrättegången och hur en sambo till en av de mördade ställde sig upp och ville säga några ord till de åtalade. Hon berättade om sin och sambons kärlek och liv tillsammans och hur hennes livsglädje dött i och med

skotten den 28 maj. Hon lade till att hon hoppades att de åtalade skulle få livstids fängelse och att någon sedan skulle slänga bort nyckeln. Domaren bad därefter de åtalade och deras advokater om ursäkt.

I en mycket uppmärksammat rättegång som gällde två mord pläderade ett av offrens system. Enligt en artikel i Gefle Dagblad publicerad den 22 juli 2008 berättade hon med darrande röst om det förakt hon kände för den tilltalade. Hon sa vidare ”Du har tagit mitt liv och många andras. Du ska veta att när det här är över och du är på den plats där du hör hemma så ska jag bearbeta min sorg. Jag ska vårda och ära min systems minne och jag ska aldrig ägna dig en tanke. Aldrig”.

I en artikel publicerad i Expressen den 26 september 2008 beskrivs hur det andra offrets mamma säger följande i rättssalen. ”Jag köper inte att det är synd om den skitstöveln” och ”Jag vill att du accepterar att träffa mig. Gör det.” Därefter fördes hon ut ur rättssalen. Detta inträffade efter att försvararen med ”rösten i ett sentimentalt tonläge” hänvisat till Stig Dagermans novell Att döda ett barn. Journalisten skriver att det inte går att försvara den tilltalade och avslutar artikeln med att konstatera att ”offrets mamma är en person som redan skapat en helt ny bild av vad man får, och kan, som brottsoffer i vårt skitskraja, konfliktradda samhälle”.

Målsägandebiträden och försvarare liksom åklagare är ibland känslsamma i sina pläderingar, läser dikter och försöker åskådliggöra vad gärningen inneburit för offren och dess anhöriga. Det är viktigt att rättens ordförande ser till att ingen aktör i rättssalen tillåts gå över gränsen för vad som är rätt och passande. Och naturligtvis gäller samma regler för en målsägande som för alla andra som ska plädера eller annars uttala sig i rättssalen. Exempelen ovan visar att det inte alltid är lätt att bestämma var gränsen ska dras men att det inte på något sätt är ogörligt.

Målsägandens rätt att biträda åtalet

Målsäganden har rätt att biträda ett allmänt åtal. Denna rätt är inte självklar och har diskuterats och debatterats genom åren. Med anledning av de förslag som Åtalsrättskommittén framförde i SOU 1976:47, Färre brottmål, skrev Lars Heuman artikeln Reformfrågor rörande målsäganderätten i SvJT 1977 s. 241. Hans genomgång av för- och nackdelar med målsägandens rätt att biträda åtalet är läsvärd för den som intresserar sig för frågeställningen. Straffprocessutredningen föreslår i SOU 2013:17, Brottmålsprocessen, att målsägandens rätt att biträda åtalet avskaffas. Betydelsen av ett avskaffande analyseras i Brottmålsprocessen — en konsekvensanalys (Ds 2015:4 s. 146 ff.) där det bland annat konstateras att målsägandens möjlighet att justera gärningsbeskrivningen har haft en ytterst begränsad praktisk betydelse.

Ett målsägandebiträdes behörighet omfattar de handlingsmöjligheter som målsäganden får genom att biträda åtalet. Denna processhand-

ling har setts som subsidiär i förhållande till åklagarens talan och ansetts medföra begränsade befogenheter av självständig art. Att biträda åtalet har närmast betraktats som en markering av målsägandens personliga intresse av att åtalet bifalls och det förekom tidigare i praktiken mycket sällan att målsäganden biträdde ett allmänt åtal (NJA II 1988 s. 222). Målsägandebiträdets uppgift är alltså inte att agera som en extra åklagare. Men naturligtvis kan ett skickligt målsägandebiträde på många olika sätt bistå åklagaren under rättegången. Trots att reglerna i allt väsentligt inte har ändrats framstår det dock som målsägandens roll i rättegången har genomgått en mycket stor förändring under senare tid. Tidigare kanske målsägandebiträdet angav att målsäganden biträdde åtalet när en ordförande förbjöd målsägandebiträdet att ställa helt berättigade frågor till den tilltalade eller andra förhörspersoner. Nu är det snarare regel än undantag att målsäganden biträder åtalet. Målsägandebiträdet håller ofta långa förhör med samtliga förhörspersoner i rättegången och pläderar inte bara när det gäller skuld och skadestånd utan även avseende påföljd. Efter reformen En Modernare Rättegång är målsäganden sällan personligen närvarande i hovrätten. Inte heller är skadeståndet alltid uppe till prövning. Trots det biträder målsäganden som regel åtalet även i hovrätten, målsägandebiträdet är närvarande under hela förhandlingen och pläderar liksom åklagaren i fråga om skuld och påföljd. Denna utveckling gick knappast att förutse när rätten till målsägandebiträde en gång infördes.

Brottmålsrättegångens syfte och hur ska målsägandens behov tillgodoses?

Vad är då själva brottmålsrättegångens syfte och vad är domarens uppgift? Det finns naturligtvis olika sätt att se på detta men ett sätt att uttrycka det är följande. Det huvudsakliga syftet med dagens brottmålsprocess är att skipa rätt. Att pröva bevisningen, tillämpa lag och slutligen frikänna eller fälla den tilltalade och i förekommande fall utdöma en riktig påföljd. Allt detta på ett rättssäkert och effektivt sätt. Det är naturligtvis även så att rättegångarna ska fullföljas på ett sätt som gör att förtroendet för domstolarna och rättsväsendet upprätthålls.

Frågan om hur målsägandens roll ska utvecklas inom ramen för brottmålsförfarandet behöver diskuteras. Om man är en praktiker som jag — nu hovrättsråd och tidigare advokat — är det inte lätt att i skrift utveckla sina tankar inom ett komplicerat område. Kanske är det en av anledningarna till att olika åsikter inom många viktiga områden inte på allvar bryts på ett sätt som skulle kunna leda till en bra balans. Petter Asp skriver i sin artikel att det är besvärande att sådana forum saknas i den offentliga debatten. Det är något jag instämmer i.

Som framgått är målsägandens ställning stark i Sverige. Det pågår för närvarande forskning inom en mängd områden som på olika sätt

syftar till att förbättra situationen för brottsoffren. Brottsoffren står på många sätt i fokus och även behovet av konfliktlösning, förlikning, medling och försoning inom ramen för brottmålsförfarandet betonas allt oftare. Dessutom verkar intresset för straffrätt i stort ha ökat de senaste åren, inte minst från massmedias och politikernas sida. Ett ökat fokus på brottsoffrens rättigheter och på rättstryggheten är positivt på många sätt men leder kanske till att frågor om rättsäkerhet och brottmålsrättegångens primära syften riskerar att hamna i skymundan.

En fråga som inställer sig är också vem som ska göra vad och när. Domare, advokater och åklagare är välutbildade och ofta både kunniga och engagerade. Vi fortbildar oss ständigt och håller oss à jour inom våra yrkesområden. Det är självklart att vi ska ha goda kunskaper i hur brottsoffer liksom andra som befinner sig i en kris reagerar och hur man på bästa sätt bemöter samtliga aktörer i rättssalen. Det räcker inte att vara kunnig och professionell utan ett berättigat krav är också att de som agerar i rättssalen uppträder med respekt, förståelse och empati gentemot dem som inte är där av egen fri vilja. Men vi är inte läkare, psykologer eller terapeuter och det kan inte förväntas av oss att vi inom ramen för ett brottmålsförfarande ska uppfylla alla de behov ett brottsoffer behöver få tillfredsställda.

Ofta framstår förväntningarna på vilka problem brottmålsförfarandet och rättegången ska kunna lösa som orealistiska och risken ökar då för att målsäganden liksom allmänheten blir besvikna. Dessutom riskerar vi att förtroendet för hela rättsväsendet minskar. Helt klart är det en viktig uppgift för målsägandebiträdet, eller kanske för polisen på ett tidigare stadium, att förklara vad som kommer att rymmas inom brottmålsförfarandet och vad som kan uppnås till exempel genom medlingsverksamhet eller inom hälso- och sjukvården. Ett målsägandebiträde måste förstå sina egna begränsningar och gränserna för uppdraget och tydligt kommunicera detta med målsäganden.

En av de faktorer som möjligen leder till slutsatsen att brottmålsförfarandet och rättegången inte är den ram inom vilken brottsoffret ska få all den hjälp som behövs är tiden. De olika stöd- och vårdinsatser som ett brottsoffer behöver liksom när möjlighet eventuellt finns för medling och försoning kanske inte går att anpassa till hur förundersökningen fortskrider och till när en rättegång i tingsrätt och hovrätt infaller. Det är viktigt att det är brottsoffrets behov som styr insatserna och inte var i rättskedjan målet befinner sig. Målsäganden ska alltså få rätt hjälp, vid rätt tidpunkt och av rätt person. I detta ligger naturligtvis också att samhällets resurser ska användas på bästa sätt. Under många år har det pågått ett arbete som innebär att våra olika yrkesroller ska renodlas och att vi ska ägna vår tid åt det vi är bäst på. Det kan låta prosaiskt men är viktigt då samhället har många svåra och viktiga uppgifter som ska fullgöras och begränsade resurser.

För många kanske rättegången ses som det tillfälle när åtskilliga av målsägandens behov ska tillgodoses. Inte bara ekonomisk kompensation och möjlighet till insyn i processen utan även möjlighet till upprättelse och att visa för den tilltalade och omgivningen vad det har inneburit att bli utsatt för ett brott m.m. Men kanske är rättegången mer som toppen på ett isberg när det gäller brottmålsförfarandets betydelse för målsäganden? Visserligen den del som är mest publik men vars vikt möjligen överdrivs. Det är helt klart så att en rättegång där ett allvarligt brott avhandlas ofta inrymmer starka känslor — från ett utsatt brottsoffer, förtvivlade anhöriga till en dödad närstående eller kanske en misstänkt som anser sig helt oskyldig till ett mycket allvarligt brott. En svensk brottmålsrättegång är detta till trots oftast en mycket stillsam tillställning där försvararen och målsägandebiträdet bistår sina klienter på ett sådant sätt att ordföranden mycket sällan behöver ingripa. Aktörerna i rättsalen hjälps oftast åt för att med respekt och empati bemöta de känslouttryck som ändå kommer upp till ytan. Precis som det ska vara. Många som går på en rättegång för första gången förvånas över att rättegången närmast är ”tråkig” även när mycket dramatiska händelseförlopp avhandlas. Men det är möjligt att framtiden ser annorlunda ut. Om rättegångarna i framtiden ska direktsändas i tv, vilket allt oftare framställs som ett önskemål, och målsäganden inte bara biträder åtalet och framställer yrkanden om påföljd utan också själv pläderar och ges ett ökat utrymme för känslouttryck är det möjligt att vi alltmer närmar oss något som liknar en rättegång i en tv-deckare. Detta skulle i sin tur kunna leda till att balansen i rättegången förskjuts, eller att det i vart fall framstår så, och att domstolens opartiskhet därför kan komma att ifrågasättas.

Pendeln svänger, och ofta från den ena ytterligheten till den andra. Vi har under mycket lång tid successivt fjärrat oss från tanken att den som utsatts för ett brott är den som ska hämnas brottet och i stället tack vare ett starkt samhälle och fokus på rättssäkerhet gått över till en modell där målsäganden är en viktig person med en framträdande roll i brottmålsförfarandet men inte den som ska framföra tankar eller yrkanden om hämnd och strängare straff. Det är staten som genom ett rättsligt förfarande ska föra en misstänkt inför rätta och utifrån gällande rätt värdera bevisningen och vid en fällande dom utdöma en riktig påföljd. Vi har inte bara övergivit talionsprincipen — öga för öga, tand för tand — utan för också en daglig kamp för att rättssäkerhet måste få råda i våra rättsalar. För de flesta av oss är det helt självklart att det är bättre att tio skyldiga går fria än att en oskyldig döms. Det är därför viktigt att vällovliga ändamål inte leder till att fokus förskjuts så att en obalans uppstår där rättssäkerheten är i fara. Om vi inom ramen för brottmålsförfarandet och rättegången ska uppfylla alltför många syften som bättre tillgodoses på annat sätt finns en risk för motreaktioner som kan leda till att det bästa blir det godas fiende.